

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:4 • 2003

Kampen om tiden¹

Tommy Isidorsson, *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv*, Avhandlingar från historiska institutionen i Göteborg, Göteborg 2001. 360 s.

Det övergripande syftet med Tommy Isidorssons doktorsavhandling *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv* är att förklara varför vi har de arbetstider vi har och varför arbetstider förändras. Boken består av fem delar. I den första ges en kort introduktion och en redogörelse för metodiska överväganden. I den andra beskrivs hur den ordinarie arbetstiden har förändrats från 1890 till idag och hur arbetsmarknadens parter har ställt sig i arbetstidsfrågan, speciellt under efterkrigstiden. Del tre behandlar förändringar i arbetstiden i Tyskland, Danmark och Finland under efterkrigstiden och partsorganisationernas inställning i frågan. Utvecklingen i de tre länderna jämförs därefter inbördes och med den svenska utvecklingen. Den fjärde delen behandlar förhållandet mellan produktionens organisering i bred bemärkelse och arbetstid i Sverige under 1900-talet. I den avslutande delen görs slutligen en sammanfattande analys av aktörers, institutioners och samhällsförhållandens samt produktionens betydelse för arbetstidens utformning.

I metodavseende arbetar Isidorsson induktivt och komparativt. Han börjar med några enkla begreppsbestämningar och arbetar sig successivt fram till en mer utvecklad förklaringsmodell, vilken i sin helhet inte presenteras förrän i det avslutande kapitlet. På vägen prövas tidigare utgångspunkter mot empiri och delteorier tas till hjälp för att successivt kvalificera förhållandet mellan olika potentiellt förklarande variabler.

Begreppet "arbetstidsgestaltning" används för att beteckna arbetstidens kvantitativa sida, det vill säga längden, och kvalitativa sida – förläggning, intensitet. Utgångspunkten är att både aktörer och strukturer påverkar arbetstidsgestaltningens utformning, aktörer på kort sikt och strukturer på litet längre sikt genom att ange ramen för aktörernas handlingsmöjligheter. Tre aktörer studeras: arbetstagarna och deras organisationer, arbetsgivarna och deras organisationer, samt staten. "Produktionssättet", det vill säga teknik, arbetsorganisation och produktionskoncept – inte produktionssätt i marxistisk mening, alltså – påverkar arbetstidsgestaltningen. Denna påverkan sker genom aktörernas agerande, vars ramar också anges av rådande institutionella förhållanden. Den ekonomiska determinismen modifieras av att Isidorsson påpekar att påverkan mellan produktionssätt

1. En kortare version av denna recension har publicerats i *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 2002:2.

och arbetstidsgestaltning kan vara dubbelriktad och att alla förändringar i produktionssättet inte automatiskt ger upphov till arbetstidsförändringar. Det måste till *stora* obalanser i förhållandet mellan produktionssätt och arbetstidsgestaltning för att ge upphov till en förändrad arbetstidsgestaltning.

I avhandlingens andra del sammanställer Isidorsson uppgifter ur sekundära källor om hur arbetstidens längd har förändrats i Sverige sedan 1891 då de första skattningarna gjordes. Det mått Isidorsson använder är den ordinarie veckoarbetstiden för heltidsarbetande, det vill säga den avtalade eller lagstadgade arbetstiden. Sammanställningen visar att den ordinarie veckoarbetstiden har kortats under två perioder. Den första är i början av 1900-talet och kulminerar med lagstiftningen om åtta timmars arbetsdag och 48 timmars arbetsvecka 1920, och den andra sträcker sig från slutet av 1950-talet till början av 1970-talet och innebär att 40-timmarsveckan etableras. Möjligen kan man se början på en ny period av arbetstidsförkortning från mitten av 1990-talet. Mellan dessa distinkta perioder av förändring, finns perioder av oförändrade arbetstider. Isidorsson betonar förändringsprocessens *diskontinuerliga* förlopp.

Analysen av aktörernas argumentation och agerande i arbetstidsfrågan begränsas till efterkrigstiden. Isidorsson konstaterar att aktörerna inom vissa ramar kunnat påverka arbetstidsgestaltningen. Bland löntagarna har rättviseargumentet nyttjats för att uppnå kortare arbetstider. LO har hänvisat till tjänstemännens kortare arbetstider och inom TCO har tjänstemän med längre arbetstid hänvisat till kollegor med kortare arbetstid. Från arbetsgivarhåll har man fruktat spridningsrisker och under 1950- och 1960-talen strävade man efter att skapa mer homogena arbetstider för arbetare och tjänstemän. Detta lyckades slutgiltigt i och med att tjänstemännens arbetstider 1964 lyftes till central nivå. När 40-timmarsveckan infördes hade arbetare och tjänstemän samma ordinarie veckoarbetstid. Även den nya arbetstidspolitik som SAF utvecklat sedan denna tid, som öppnat för individuell arbetstidsförkortning för till exempel småbarnsföräldrar och lokal anpassning av flexibla arbetstider, har varit framgångsrik och förekommit krav om kortare arbetstid. SAF har under så gott som hela efterkrigstiden varit restriktiv till förkortad normalarbetstid. Arbetstidsförkortningar har setts som en irreversibel process, med långsiktiga ekonomiska följdverkningar, till skillnad från löneökningar som urgröps av inflationen.

Efter att i del 2 och 3 ha studerat institutionella förhållanden och olika aktörers argumentation i arbetstidsfrågan i Sverige och Tyskland, Danmark och Finland under efterkrigstiden, konstaterar Isidorsson att en analys av enbart aktörer och institutioner inte är tillräcklig för att förklara utvecklingen på arbetstidens område. I stället indikerar till exempel utvecklingen i Tyskland, Danmark och Finland att det vid vissa tillfällen då arbetstiden kortats funnits gemensamma intressen hos arbetsgivare och arbetstagar av en ny arbetstidsgestaltning och att detta hänger samman med förändringar i produktionen.

I del 4 av avhandlingen är avsikten att studera eventuella samband mellan produktionssätt och arbetstidsgestaltning och det inbördes förhållandet mellan arbetstidens längd och arbetstidens förläggning och intensitet med mera. Isidorsson försöker först urskilja olika arbetstidsgestaltningar, periodisera dessa och karakterisera sättet att producera under dessa perioder. Härvidlag tar han hjälp av litteratur om den industriella utvecklingen, industrisociologiska teorier om arbetsdelning² och ekonomisk-historiska teorier om innovationsspridning, tekniskt-organisatoriska system och långa vågor i ekonomin.³

På så vis klassificerar Isidorsson tre idealtyper av "arbetstidsregimer", som var och en kan kopplas till ett bestämt produktionssätt. Den tidigindustriella arbetstidsregimen kännetecknas av långa, icke standardiserade arbetstider, låg arbetsintensitet och en diffus gräns mellan arbete och fritid. Den tayloristiska/fordistiska arbetstidsregimen har kortare men standardiserade arbetstider, hög arbetsintensitet och stark åtskillnad mellan arbetstid och fritid. Under den postfordistiska arbetstidsregimen är arbetstiderna fortsatt kortare, oregelbundna och efterfrågestyrda, arbetsintensiteten hög och gränsen mellan arbetstid och fritid diffus.

Denna modell prövas därefter mot den svenska industriella utvecklingen sedan slutet av 1800-talet. Isidorsson fäster stor vikt vid de rationaliseringssträvanden som följer i taylorismens och fordismens spår och ger en generös översikt över rationaliseringsdebatten och parternas inställning. Vi får följa utvecklingen från införandet av nettoarbetstid, så kallad effektiv arbetstid, och ackordsystem under seklets första decennier, via tidsstudier och vertikal arbetsdelning (mellan arbetare och tjänstemän) under mellankrigstiden till införandet av MTM, löpande band och horisontell arbetsdelning under 1950- och 1960-talen.

Det faktum att de fordistiskt inspirerade rationaliseringarna infördes avsevärt senare än de tayloristiskt grundade, gör att Isidorsson väljer att skilja mellan en tayloristisk och en fordistisk arbetstidsregim. Skillnaden dem emellan ligger främst i att fordismen kännetecknas av mer avancerade mätmetoder ("syntetiska arbetstider") och en horisontell arbetsdelning, medan den tayloristiska arbetsdelningen är vertikal. Isidorsson framhåller att det dock snarast rör sig om en "gradskillnad". Det produktionssätt som ligger bakom dessa arbetstidsregimer baseras på storskalig produktion av standardiserade produkter, stor lagerhållning och priskonkurrens. Arbetsorganisationen kännetecknas av hierarkier och långtgående arbetsdelning.

2. Horst Kern & Michael Schumann, *Industriearbeit und Arbeitsbewusstsein. Eine empirische Untersuchung über den Einfluss der aktuellen technischen Entwicklung auf die industrielle Arbeit und das Arbeitsbewusstsein*, Frankfurt am Main 1970; Horst Kern & Michael Schumann, *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion: Bestandsaufnahme, Trendbestimmung*, München 1984.

3. Christopher Freeman, *The Economics of Hope. Essays on Technological Change, Economic Growth and the Environment*, London & New York 1992; Carlotta Perez, "Microelectronics, Long Waves and World Structural Change. New Perspectives for Developing Countries", *World Development*, 1985:3.

Utvecklingen från 1970-talet utmärks i Sverige liksom många andra mogna industriländer av en övergång till ett nytt produktions sätt, baserat på mikroelektronik, och där arbetsorganisationen kännetecknas av flexibilitet. Begrepp som förknippas med den nya produktionsorganisationen är "lean production", "just in time", kundorderstyrning, livslångt lärande, målstyrning, gruppbaserat arbete och så vidare.

Idealtypen för den postfordistiska arbetstidsregimen är att den tidigare synen på arbetstid – kontroll av närvarotid – bytts mot ett intresse av att produkten levereras vid rätt tidpunkt och med rätt kvalitet. Rent målstyrda arbetstider är relativt vanliga bland tjänstemän men fortfarande ovanliga inom Metalls avtalsområde – Isidorsson känner endast till ett sådant fall, nämligen Volvo Skövde-werken. Däremot har han i företagsstudierna funnit flera exempel på strategier för flexibel kapacitet, vilka är att betrakta som övergångsformer mot en idealtypisk postfordistisk arbetstidsregim. Inom arbetstidens område kan här nämnas system för konjunkturanpassade arbetstider, säsongflexibilitet och kundorderanpassade arbetstider, vilka alla gör det möjligt att inom olika tidsintervall variera den arbetade tiden efter efterfrågan.

I sin slutliga förklaringsmodell, nu fullt utbyggd, anknyter Isidorsson till Lennart Schöns strukturcykelperspektiv på Sveriges ekonomiska historia.⁴ Schön hävdar att den industriella utvecklingen kan indelas i strukturcykler som omfattar cirka 40 år. Under en omvandlingsfas introduceras ny teknik och utvecklingen kännetecknas av förnyelse, medan under den följande rationaliseringsfasen ansträngningarna inriktas på rationalisering för att effektivisera verksamheten i en hårdnande konkurrens.

Isidorsson menar att det varit under perioder av ekonomisk rationalisering som nya produktionskoncept och ny arbetsorganisation har införts. Det är i detta sammanhang som behovet av förändrad arbetstidsgestaltning har uppträtt. Arbetsgivarna har, trots att de allmänt sett motsatt sig arbetstidsförkortningar, varit benägna att vid sådana tillfällen byta förändringar av arbetstidens förläggning, arbetsintensitet och så vidare mot kortare arbetstid. Detta förklarar varför utvecklingen av normalarbetstiden varit diskontinuerlig. Införandet av det tayloristiska produktions- och organisationskonceptet i början av seklet gav upphov till en tayloristisk arbetstidsregim med ackord och tidsstudier och arbetstidsförkortningar. Övergången till det fordistiska produktions- och organisationskonceptet ledde till nya arbetstidsförkortningar i samband med att den fordistiska arbetstidsregimen, kännetecknad av MTM och löpande band, infördes. Utvecklingen mot en postfordistisk arbetstidsregim karakteriserad av bland annat målstyrning har sin bakgrund i etablerandet av ett postfordistiskt produktions- och organisationskoncept och förenas med nya arbetstidsförkortningar.

4. Lennart Schön, *En modern svensk historia*, Stockholm 2000.

Det finns förvisso saker man kan invända mot i Isidorssons doktorsavhandling. Begreppet "arbetstidsgestaltning" är till exempel litet svårgripbart och innefattar, vilket är naturligt, arbetstidens längd och förläggning, men också "arbetsintensiteten", det vill säga *hur* arbetstiden utnyttjas. Självt tycker jag att det hade varit mer naturligt att se organisatoriska förhållanden som påverkar arbetets intensitet, till exempel löpande band och ackordslönesystem, som viktiga *förutsättningar* för arbetstidens längd och förläggning, inte som en del av själva arbetstidsgestaltningen. Även begreppet "arbetsintensitet" använder Isidorsson på ett i mitt tycke för vitt sätt, och innefattar i det allt som har att göra med hur arbetstiden utnyttjas. Men det är faktiskt skillnad på arbetstakt (hur fort man jobbar), arbetsintensitet (hur ihärdigt man jobbar), arbetseffektivitet (hur skickligt och effektivt man jobbar) och arbetsproduktivitet (hur mycket man med given teknik bidrar till det totala förädlingsvärdet).

När det gäller Isidorssons huvudpoäng, att den diskontinuerliga förändringen av veckoarbetstidens längd hänger samman med tekniska och organisatoriska skift i produktionsfären, är jag benägen att instämma. Det har endast varit under perioder av produktionsomläggningar, när man ändå varit tvungen att förändra i arbetsorganisationen, som arbetsgivarna varit beredda att förändra normalarbetstiderna. Under sådana omständigheter har löneökningar och förändringar i arbetstidens förläggning kunnat bytas mot kortare total veckoarbetstid. Under mellanperioderna har ökningar i produktiviteten tagits ut i form av löneökningar och längre semesterledighet.

Nödvändigheten av produktivitetsökningar för att arbetstiderna över huvud taget skall kunna kortas är en aspekt som Isidorsson i stort sett förbigår med tystnad. Det är synd, för skall man kunna förstå varför arbetstidsförkortningar har kunnat genomföras i andra OECD-länder under 1980- och 1990-talen men inte i Sverige, måste man ta den låga ekonomiska tillväxten och svaga produktivitetsökningen i vårt land med i beräkningen. Av samma skäl hade vi från mitten av 1970-talet till 1990-talet inte heller några reallöneökningar i industrin. Isidorssons tystnad på denna punkt är dessutom onödig, eftersom aspekten är helt förenlig med hans huvudtes.

Isidorsson strävar efter en analys ur såväl ett strukturellt som ett aktörs-perspektiv. Svenska aktörer jämförs därtill även med tyska, danska och finska. Greppet är således stort, och författaren mäktar inte riktigt med att genomföra denna analys för hela undersökningsperioden. Endast strukturanalysen genomförs för hela 1900-talet. Analysen av svenska och utländska aktörer begränsas till efterkrigsperioden. Den svenska analysen rör såväl arbetstidens längd som förläggning och intensitet, medan analysen av utländska aktörer endast berör frågan om arbetstidens längd. Förmodligen hänger detta något disparata intryck samman med att en del av bokens innehåll baseras på artiklar och studier som Isidorsson tidigare publicerat.

Inte desto mindre är Isidorssons resultat, speciellt när det gäller studierna av de svenska aktörerna, intressanta och kastar nytt ljus över arbetsmarknadsparternas inställning i arbetstidsfrågan. När Isidorsson till exempel diskuterar SAF:s inställning i arbetstidsfrågan mot bakgrund av den fordristiska produktionsordningen, framstår arbetsgivarnas hållning som fullt förståelig. I den internationella konkurrenssituation som storindustrin arbetade i under 1950- och 1960-talen var det rationellt av arbetsgivarna att föredra löneökningar, som successivt reducerades av inflationen, framför arbetstidsförkortningar, där denna möjlighet saknas. Likaså kan det ses som ett lika naturligt vägval för arbetsgivarna att föredra standardiserade arbetstider – i form av likartade arbetstider för arbetare och tjänstemän – som att sträva efter standardiserade löner i form av mindre lönespridning inom arbetarkollektivet och mellan arbetare och tjänstemän.⁵ En motsvarande analys av arbetsmarknadsparternas argumentering i arbetstidsfrågan även för den tidigare perioden saknas och är en utmaning för framtida forskning.

Helhetsomdömet om *Striden om tiden* är trots dessa randanmärkningar positivt. Isidorsson tar ett stort grepp, behandlar en lång period och penetrerar ett stort material. Han strävar efter att förklara den långsiktiga utvecklingen på arbetstidens område, speciellt den skenbara motsättningen mellan att reallöner i stort sett ökat kontinuerligt medan arbetstiderna endast kortats under ett par perioder. Den koppling av olika arbetstidsregimer till speciella produktionssätt som Isidorsson gör, erbjuder en rimlig förklaring till detta förhållande, och gör samtidigt att aktörernas, speciellt arbetsgivarnas, agerande framstår som logiskt och begripligt.

*Christer Lundh**

5. Christer Lundh, *Spelets regler. Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000*, Stockholm 2002.

* Fakultetsopponent